

UDC 811.411.21:821.411.21:264

CHRISTIAN LITURGICAL TERMINOLOGY IN ARABIC: DEVELOPMENT AND FUNCTIONING

Yu. Petrova

PhD (Philology), Associate Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

j.arabic2011@gmail.com

The article deals with the process of development of the Christian (namely Orthodox) liturgical terminology as a part of the lexical structure of the Arabic Standard language. The beginnings of original Christian literature in Arabic go back to the 8th century. On the one hand, Arabic Christian vocabulary was influenced by the Aramaic language due to the situation of bilingualism that existed for centuries; on the other hand, each Middle Eastern Christian community developed a terminological system that reflects some specific features related to the religious traditions, culture and linguistic history of the region.

The Arabic Christian Orthodox vocabulary has been developed under the strong influence of Byzantine tradition. As the 17th–18th centuries manuscripts witness, majority of Church terms were Greek loanwords that circulated widely and were in common use among the Arab Orthodox (Melkite) community.

In this paper the ratio of the terms of several thematic groups from the Orthodox liturgical tradition has been analyzed, based on the manuscripts of the period mentioned and contemporary editions of the Churches of Antioch and Jerusalem. Within the set of lexemes analyzed here, the quantity of Greek loans, Greek and Arabic doublets, as well as contemporary lexical items that have undergone some changes or have remained unchanged – if compared with their analogues in the manuscript sources – was identified. Comparison of lexical items found in the manuscript sources and in the contemporary texts proves that a number of original Greek terms have become archaisms and have been replaced with Arabic equivalents. At the same time, as can be observed, the majority of the terms used in the Ottoman epoch coincide with those used nowadays. It can be concluded that the main part of Arabic Orthodox liturgical terminology was formed in the 17th century in the period of the Melkite Renaissance, due to the translation and editorial activities of the Metropolitan of Aleppo Meletius Karma and his disciples.

Keywords: Arab Christians, Melkites, Melkite Renaissance, Christian vocabulary, liturgical terminology, Greek loanwords

Ю. І. Петрова

ХРИСТІЯНСЬКА БОГОСЛУЖБОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ В АРАБСЬКІЙ МОВІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

На момент арабського завоювання в VII ст. більшість населення Близького Сходу становили християни, які були носіями різних мов (сирійської, грецької, коптської та ін.) і належали до низки конфесій. Спільної арабо-християнської культури на Близькому Сході не існувало: з часів арабського завоювання в регіоні розвивалися 5 значною мірою самодостатніх культур етноконфесійних спільнот, причому в кожній з них протягом століть література була двомовною або іноді тримовною: у

коптів – коптська й арабська, у яковитів, несторіан, маронітів, мелькітів (православних) – сирійська й арабська, у мелькітських авторів, крім того, було поширене знання грецької. Тісні контакти існували між культурами спільних конфесій, наприклад між монофізитськими спільнотами – коптами, ефіопами, сиро-яковитами, вірменами [Панченко 2001, 153].

Опинившись під ісламським пануванням, близькосхідні християнські спільноти неминуче пройшли через процес арабізації (перехід на арабську мову як розмовну, літературну та богослужбову), хоча національна мова кожної традиції протягом століть зберігала певні функції. Найінтенсивніше мовний зсув відбувався в сиро-палестинському регіоні. Вже на поч. VIII ст. арабська мова почала входити в ужиток православної (мелькітської) спільноти; про це свідчить знайдений у Дамаску арабомовний фрагмент псалма 78, записаний грецькими літерами, який дійшов до нас із тих часів [Noble, Treiger 2014, 21].

Історія оригінальної арабомовної літератури близькосхідних християн бере початок у VIII ст. У науковій літературі IX (рідше – X) століття вказується як період, у який остаточно відбувся перехід на арабську мову в Сирії, Палестині, Іраку та Нижньому Єгипті [Versteegh 1997, 94–95]. Цей процес торкнувся і сфери церковного життя. Серед усіх літургійних традицій найбільш відкритим для мовного зсуву виявився візантійський обряд, зокрема в мелькітській спільноті літургію свт. Іоанна Златоуста було повністю арабізовано з XI ст. [Dīk 1973, 69], а арабомовна християнська література зародилася у VIII–IX ст. саме в середовищі мелькітів – у палестинських монастирях та синайському монастирі Св. Катерини [Моисеева 2015, 21]. Це пояснюється тим, що в дохалкідонських церквах “національна” мова (сирійська або коптська) була сакральною мовою богослужіння, статус якої підтримували, навіть коли вона вийшла з побутового вжитку, тоді як у православних, зокрема в Палестині, богослужіння з самого початку було двомовним (грецькою та сирійською) і в міру втрати мелькітами грецької мови її місце посідала арабська.

У перші два століття історії Арабського халіфату в Сирії існувала ситуація білінгвізму – арабська мова як соціально престижна стала використовуватися в суспільному житті, а арамейська залишалася розмовною мовою побутової сфери [Retsö 2006, 178]. Доволі швидкий темп мовного зсуву в сиро-палестинському регіоні порівняно з іншими територіями халіфату пояснюється не останньою чергою тим, що інтерференція відбувалася між близькоспорідненими мовами. За свідченнями мандрівників, у XIII ст. сирійські християни спілкувалися між собою арабською і лише на письмі використовували сирійську абетку [Семитские языки... 1903, 151]. Врешті-решт арамейська стала обмежена християнськими та юдейськими спільнотами, які, на відміну від набагато швидше арабізованих мусульман, намагалися зберігати мову як елемент своєї ідентичності.

Вплив арамейської мови на християнський лексикон класичної доби Арабського халіфату був вельми значним. Основний шар загальнохристиянської лексики – переважно семітського походження, з багатьма арамеїзмами: *bī'a* ‘церква’ < *bi'tā*; *al-Masīh* ‘Христос’ < *mšīhā*; *malakūt* ‘царство’ < *malkūtā*; *qurbān* ‘жертва’ < *qurbānā*; *ṣalāa* ‘молитва’ < *ṣlūtā*; *nāqūs* ‘дзвін’ < *nāqūšā*; *ṣawm* ‘піст’ < *ṣawmā*. Сюди ж можна віднести літургійний термін *al-bā'ūt* ‘Велика вечірня першого дня Пасхи’¹, який походить від арамейського слова зі значенням ‘Воскресіння’². Важливим є той факт, що до цього лексичного шару належать не лише іменні форми, а й загальноживані дієслова, які міцно адаптувалися в арабській мові, як-от: *ṣalab* ‘розпинати’ < *ṣlab*; *tāb* ‘каятися’ < *tāb*; *ḡaddafa* ‘блюзнити’ < *gaddef*.

Близькосхідні християни із самого початку вступили в тісний контакт із мусульманами. Втім, якщо Омейяди (661–750) проводили віротерпиму політику, то після приходу до влади у 750 р. династії Аббасидів ситуація для немусульманських спільнот значною мірою змінилася. З другого боку, саме на цей період припадає розвиток

традиції християнсько-мусульманських релігійних диспутів, які дали поштовх становленню відповідного літературного жанру [Noble, Treiger 2014, 23]. Можна припустити, що доктринальні поняття християнської віри передавалися арабською передусім на базі семітської лексики, зокрема й тому, що мова богословських понять мала бути зрозумілою широкому колу реципієнтів. Тож, розглядаючи історичний шлях арабомовних християнських спільнот Близького Сходу, слід враховувати взаємодію двох основних чинників – автохтонної церковної традиції і навколишнього соціокультурного середовища мусульманської більшості. Хоча арабомусульманська та арабо-християнська спільноти, роз'єднані доктринально, користувалися цілковито різними понятійно-термінологічними апаратами [Журавский 1990, 100], все ж арабо-християнська словесність зазнавала певного впливу з боку панівної в регіоні культури – мусульманської.

Певна частина релігійної лексики була запозичена християнами і з мусульманської традиції й тривалий час використовувалася без змін, як свідчить матеріал рукописів XVII ст., наприклад: *az-Zabūr* ‘Псалтир’³, *naṣārā* ‘християни’⁴, *ḡum‘a* ‘тиждень’⁵. Згадаймо також епітети Бога з коранічної традиції та ісламські формули, що вживалися в багатьох християнських рукописах після імен праведників Старого Заповіту, зокрема після імені Адама при наведенні літочислення за візантійським календарем (від створення світу): *‘azza wa-ḡalla* ‘[Бог] Всемогутній і Великий’, *Rabb al-‘ālamīn* ‘Господь світів’, *li-‘abīnā ‘Ādam ‘alayhi ‘afḍalu s-salām* ‘...отця нашого Адама – мир йому!’⁶.

Згодом більшість термінів ісламської традиції вийшли з ужитку в арабо-християнському узусі. Втім, є й винятки, які привертають особливу увагу. До них можна віднести передусім слово *ḥaḡḡ* ‘паломництво’, яке традиційно позначає відвідування мусульманами Мекки у встановлений час (місяць зу-ль-хіджда) і виконання певної послідовності обрядів [Ислам... 1991, 261]. Слід зазначити, що цей термін дуже рідко зустрічається в арабо-християнських рукописах османської епохи; для позначення паломництва християнами вживалося слово *ziyāra* (букв. ‘відвідування’). Саме такий варіант фігурує в назві анонімного мелькітського твору 30-х рр. XVII ст., присвяченого паломництву дамаських християн на Синайський півострів: *‘Оповідь про відвідування гори Божої Синай і про те, що ми там бачили*’ [Balamand... fol. 113r]. У цьому тексті слово *ziyāra* у значенні християнського паломництва зустрічається 6 разів, термін *ḥaḡḡ* жодного разу не використано.

Інший приклад: у щоденнику архідиякона Павла Алеппського (XVII ст.) лексема *ziyāra* у значенні ‘паломництво’ зустрічається 47 разів, наприклад: *ثم انه خرج لزيارة دير السيدة صيدنايا للتبرك منه* ‘Він вирушив [у паломництво] до монастиря Владичиці в Сайданаї, аби вклонитися там’ (fol. 8v). Водночас слово *ḥaḡḡ* використано лише двічі:

ويقصدوا عيده الكاين يوم الخميس بعد العنصره من اقصى بلادهم للحج له ‘Вони [мешканці Молдавії] сходяться з усіх куточків країни на його [св. Іоанна Сучавського] свято, яке припадає на четвер після П’ятдесятниці, аби здійснити до нього паломництво’ (fol. 46v);

هذا الدير عندهم بمقام اورشليم والقيامه وكل الاثارات المقدسه، كل من حج اليه غفرت خطاياهم ‘Цей монастир [Троїце-Сергієва лавра] у них прирівнюється до Єрусалима, [церкви] Воскресіння та всіх святинь, і тому, хто здійснить туди паломництво, будуть прощені гріхи’ (fol. 199v).

Втім, на сьогодні ми спостерігаємо тенденцію набагато ширшого використання арабомовними християнами терміна *ḥaḡḡ* у значенні християнського паломництва. Здебільшого це стосується неформального мовлення; часто масдар *ḥaḡḡ* та іменник у формі множини *ḥuḡḡāḡ* ‘паломники’ фігурують у програмах паломницьких поїздок, новинах на християнських сайтах тощо.

Арабо-християнські спільноти в різні історичні епохи переживали як культурне пожвавлення, так і занепад. Переломним моментом в історії Близького Сходу стала епоха хрестових походів: якщо в XI ст. християни ще становили половину населення Сирії й Палестини, то протягом двох століть вони перетворилися на пригнічені етноконфесійні меншини [Панченко 2012, 72]. Наступна – мамлюцька – епоха тривала близько трьох століть (з кінця XIII ст.) і для арабомовних етноконфесійних меншин стала періодом культурного занепаду з огляду на вкрай несприятливі для них соціально-політичні умови [Noble, Treiger 2014, 32]. Водночас слід вказати на багатонаціональний характер близькосхідного кліру та чернецтва тих часів, особливо в Єрусалимському патріархаті. Греко-арабський білінгвізм і навіть тримовність (греко-сирійсько-арабська) були масовим явищем, про що свідчать колофони рукописів, які збереглися [Панченко 2012, 84].

За часів багатонаціональної і поліконфесійної Османської імперії завдяки багато більшій, ніж в епоху мамлюків, віротерпимості влади і системі міллетів християни дістали певну свободу у внутрішньому житті своїх спільнот. Це сприяло відродженню літературної творчості арабською мовою в їхньому середовищі, чого практично не було в мамлюцький період [Noble, Treiger 2014, 32]. В османську епоху близькосхідні християни та їхні церковні структури вперше за довгі століття опинилися в межах однієї держави. Політична стабільність сприяла, з одного боку, активізації їхніх взаємовідносин, з другого – пожвавленню зв'язків із зовнішнім світом. Протягом перших століть перебування Сирії у складі Османської імперії в середовищі близькосхідних православних (а це була на той час основна християнська конфесія) слідом за демографічним вибухом відбулося культурне піднесення, яке продемонструвало силу їхньої ідентичності та культурної традиції.

Одним із найзначущіших періодів, у який відбувся помітний сплеск інтелектуальної творчості арабомовних православних християн, було XVII ст.; цей феномен зазвичай іменується “мелькітський ренесанс” [Панченко 2016]. З тих часів до нас дійшла значна рукописна спадщина, яка дає важливий матеріал для вивчення історії арабської мови в середовищі близькосхідних християн; завдяки цим рукописам можна простежити процес поступової адаптації арабської мови до внутрішньо-церковних потреб православної спільноти і становлення богослужбової лексики арабською мовою.

Звісно, що кожна з вищезгаданих конфесій оперує як загальнохристиянським лексиконом, так і особливим шаром лексики, властивим саме їй у галузі догматики, літургики, місцевих звичаїв і т. п. Зокрема, арабо-православна культура склалася на основі візантійської традиції, що зумовило значний грецький вплив у середовищі мелькітів; це наочно демонструють рукописні пам'ятки “мелькітського ренесансу”.

Біля витоків арабо-православного культурного відродження стояв митрополит Алеппо Мелетій Карма (згодом патріарх Антіохійський Євфимій II) (1572–1635). Він прийняв чернецтво в одному з найбільших монастирів православного Сходу – лаврі св. Сави Освяченого, яка відігравала важливу культурну роль у близькосхідному православ'ї і традиційно мала інтернаціональний склад насельників. Очевидно, саме там майбутній ієрарх, який оволодів грецькою та сирійською мовами, усвідомив ізольованість арабомовних християн у межах православного світу і спрямував зусилля на її подолання. Нагальну потребу він вбачав у створенні нових якісних перекладів богослужбової літератури арабською мовою на базі стандартних грецьких видань, надрукованих у Венеції [Панченко 2008, 426].

Вся діяльність Мелетія Карми була спрямована на долучення мелькітів до візантійської культурної традиції. Прагнучи до уніфікації богослужбової практики східного християнства, ієрарх намагався усунути елементи місцевого сирійського обряду, яким відрізнялася Антіохійська церква від решти православних церков. У

передмовах до відредагованих ним версій богослужбових книг він зазначав, що до такої діяльності його спонукали численні відхилення від оригіналу в богослужбових текстах. Зокрема, у передмові до Службника, датованого 1612 р., сказано: “Оскільки ці [молитви] були грецькою, православні їх переклали арабською та сирійською. Згодом неосвічені переписувачі багато чого змінили, додаючи або видаляючи слова. Коли я, убогий Мелетій, продивився арабські та сирійські рукописи і зрівняв їх із грецьким оригіналом, то виявив, що вони повні пропусків і змін. Я виправив їх якомога точніше за грецьким текстом і переклав арабською шляхом копіївк праці, коли був митрополитом Алеппо” [Nassif 2016, 122].

Переклади та редагування богослужбових книг зайняли десятки років; відомо, що до 1612 р. Мелетій Карма підготував свої версії Службника, Синаксаря, Стихираря й Типікона, до 1628 р. – Часослова, до 1633 р. – Евхологія [Панченко 2008, 426]. Богослужбові книги в його редакції поширилися в середовищі мелькітів у сотнях списків і привели до повного відновлення літургійної традиції [Панченко 2016, 658]. На авторитет митрополита Мелетія Карми вказує той факт, що в назвах багатьох арабо-православних богослужбових книг спеціально зазначається, що текст наведено в його редакції; це стосується спадщини не лише Антіохійського патріархату, а й Єрусалимського. Наприклад, таку вказівку знаходимо в рукописному Часослові XVIII ст., який походить із Палестини [IP НБУВ, ф. 301, № 338п, fol. 1r]:

كتاب اورولوجيون الصلوات المفروضة في السبعة اوقات اخرجت من الرومي الي العربي بكدٍ وتعب البطريرك الحموي افتميموس لما كان مطران بمدينة حلب

‘Книга Часослов семи молитов, призначених упродовж дня. Перекладена з грецької на арабську зусиллями і працею патріарха Євфимія аль-Хамаві, коли він був митрополитом Алеппським’.

Продовжувачами справи Мелетія Карми стали його послідовники й учні – передусім патріархи Антіохійські Євфимій III і Макарій III аз-Заїм. Про особистість і діяльність останнього добре відомо завдяки детальному щоденнику його подорожі країнами Східної Європи (1652–1659), який склав його син і супутник архідиякон Павло Алеппський [Путешествие... 2005]. Ця масштабна праця містить найбагатший матеріал для діахронічного дослідження християнської лексики в арабомовному середовищі; цінність її в цьому відношенні полягає ще в тому, що в цьому тексті, створеному в жанрі подорожніх нотаток, простежуються особливості реального вживання церковної термінології в мелькітському узусі тих часів.

Із твору Павла Алеппського відомо, що під час подорожі патріарха Макарія саме грецька мова виступала засобом міжнародного спілкування представників православних спільнот різних країн. Оскільки вона тривалий час використовувалася у православному богослужінні поряд з арабською і з неї активно перекладали християнську літературну спадщину, вона справила певний вплив на “християнську середньоарабську мову”, яка впродовж століть (до поширення друкарства) відіграла роль письмового койне в середовищі арабомовних християн. Серед арабо-православного вищого кліру володіння грецькою, принаймні для богослужбових цілей, було нормою.

Як відомо, у сфері християнської (особливо православної) термінології в будь-якій мові наявна значна кількість запозичень із грецької. Не є винятком і арабська мова, до християнського лексикону якої увійшли низка грецизмів, іноді в дещо зміненій формі: *baṭraḳīyūa* (патріархія) ‘патріархія’, *amṭūš* (μετόχιον) ‘представництво (монастиря)’, *qillāya* (κελί) ‘келія’. Простежимо особливості їхнього функціонування на прикладах із рукописних джерел османської епохи та їхню подальшу долю.

Наша вибірка включає ті терміни зі сфери богослужбової православної практики, які зустрічаються в таких доступних нам джерелах: а) твір Павла Алеппського⁷ [Bibliothèque...]; б) Службник у редакції Мелетія Карми 1612 р., який належав па-

тріарху Макарію і має його дарчий напис⁸ [Ἐρά μονή...]; в) перше арабомовне друковане видання Часослова [Kitāb al-'Uḡlūḡiyyūn... 1702]; г) рукописні богослужбові книги XVIII ст.: Часослов [IP НБУВ, ф. 301, № 338п, № 339п], Октоїх [IP НБУВ, ф. 301, № 353п], Апостол [IP НБУВ, ф. 301, № 23п], Мінея загальна [IP НБУВ, ф. 74, № 25]. Відібрані терміни було порівняно з їхніми аналогами в сучасних виданнях XX–XXI ст.: а) Великому Часослові [Kitāb as-Sawā'ī... 1940]; б) Великому Требнику за редакцією єпископа Рафаїла Гававіні [Kitāb al-'Ifhūlūḡī... 1955]; в) Типіконі Антіохійської церкви [Dalīl... 2018].

Найбільш раннє з доступних нам джерел – двомовний арабсько-грецький Службник [Ἐρά μονή...] – містить деякі виголоси тільки грецькою. Зокрема, виголос диякона “Благослови, владико” скрізь наведено в оригіналі грецькими літерами (Ευλόγησον δέσποτα), у тому числі в арабомовному тексті богослужбових вказівок, виділених червоним чорнилом. У першому виданні двомовного арабсько-грецького Службника, надрукованому в монастирі Снагов під Бухарестом у 1701 р., той самий грецький вираз транслітеровано вже арабськими літерами: افلوجيصن داسيوطا. У тексті щоденника Павла Алеппського грекомовний варіант цього виразу (افلوجيصن دسبوتا) фігурує набагато частіше (27 разів), ніж арабський аналог بارك يا سيّد (2 рази). Згодом переважну більшість таких грецьких вкраплень було арабізовано, зокрема у Великому Требнику [Kitāb al-'Ifhūlūḡī... 1955] згаданий виголос скрізь наведено в арабському перекладі: بارك يا سيّد.

Для порівняльного аналізу нами виокремлено 145 термінів зі сфери богослужбового життя Православної церкви, які фігурують і в згаданих джерелах османської епохи, і в сучасних виданнях. Їх можна поділити на 5 тематичних груп і вказати на кількість грецизмів, грецьких та арабських дублетів, а також сучасних лексем, які зазнали змін порівняно з їхніми аналогами в рукописних джерелах і які залишилися незмінними:

1. Назви церковних служб, їхніх складових та молитов (30 одиниць):

Грецизми (24)	السنيابتي الأكتاني التريصاجيون رفع الباناجيا	< Συναπτή < Εκτενής [ικεσία] < Τρισάγιον < Παναγία	‘ектенія’ ‘ектенія’ ‘Трисвяте’ ‘чин піднесення Панагії’
Дублети (3)	أكاتيسنن / خدمة المديح أغرينية / صلاة الخبزات الخمس إيصودن / دخول	< Ακάθιστος < Αγρυνία < Είσοδος	‘акафіст’ ‘літія’ ‘вхід’ (літургійний)
Заміни (14)	الإسبارينون ← صلاة الغروب الأورترن ← صلاة سحر الأناسطاسيس ← قَدَّاس الفصح أجياز موسى ← تقديس الماء ليطانيا ← تطواف / زياح البرويجيامانا ← القدسات السابق تقديسها	< Εσπερινός < Ὁρθρος < Ανάστασις < Αγιασμός < Λιτανεία < Προηγιασμένα	‘вечірна’ ‘утреня’ ‘Пасхальна служба’ ‘освячення води’ ‘хресна хода’ ‘[літургія] Напередосвячених Дарів’
Без змін (13)	بار اكليسي القدَّاس الإلهي	< Παράκληση	‘молебний канон’ ‘Божественна літургія’

2. Назви богослужбових книг і терміни гімнографії (39 одиниць):

Грецизми (38)	السنكسار الميناون بروكيمين أودية	< Συναξάριον < Μηναίον < Προκειμενον < Ωδή	‘Синаксар’ ‘Мінея’ ‘прокімен’ ‘пісня’ (канону)
Дублети (9)	الماكارزمي / التطويبات أكسيوس / مستحق دكصولوجيا / مجدلة	< Μακαρισμοί < Ἄξιος < Δοξολογία	‘блаженні’ ‘Аксіос!’ (виголос) ‘[Велике] славослов’я’

Заміни (3)	كتاب الأبركسيس ← سفر أعمال الرسل الزبور ← كتاب المزامير	< Πράξεις	‘Діяння апостолів’ ‘Псалтир’
Без змін (27)	صلاة المطالبيسي أفشين أنتيفونا	< Μετάληψη < Ευχή < Αντίφωνο	‘правило до причастя’ ‘молитва’ ‘антифон’

Привертає увагу той факт, що в цій групі практично всі терміни є грецизмами, деякі з них мали й арабський дублет. Окрему групу становлять інципіти молитов (початкові слова, якими називають відомі піснеспіви, тропарі тощо), що фігурують у богослужбових вказівках Типікону. У творі Павла Алеппського майже всі інципіти молитов наведено грецькою мовою арабськими літерами: < Ἄξιον ἐστὶν ‘Достойно є...’; < باصا بنوئي ‘Пάσα πνοή’ ‘Всяка душа...’; < ابن ايورداني ‘Ἐν Ἰορδάνη’ ‘У Йордані...’ та ін. Наразі ці вирази, як правило, арабізовані, за окремими винятками (найбільш поширений і загальновідомий – це скорочене позначення короткого славослов’я “Слава... і нині” в богослужбових книгах та молитовниках через грецький варіант: < ذوكصا... كائين < Δόξα... και νυν) [Dalīl... 2018, 17].

3. Терміни, пов’язані з приміщенням храму (15 одиниць):

Грецизми (8)	قونسطاس / أيقونسطاس نرتكس الكاتدرا	< Εικονοστάσιο < Νάρθηκας < [Ἄνω] καθέδρα	‘іконостас’ ‘нартекс’ ‘горне місце’
Заміни (4)	بوليالاون ← ثريا أنبلن ← أميون صومعة النواقيس ← جرسية	< Πολυέλαιος < Ἀμβωνας	‘панікадило’ ‘амвон’ ‘дзвіниця’
Без змін (11)	المائدة المقدسة الباب الملوكي هيكل		‘Престол’ ‘царські врата’ ‘вівтар’

4. Назви священницьких риз (12 одиниць):

Грецизми (8)	بطر اشيل أفلونية أموفورن	< Επιτραχήλιο < Φαλόνη < Ωμοφόριο	‘епитрахиль’ ‘фелонь’ ‘омофор’
--------------	--------------------------------	---	--------------------------------------

У цій групі термінів не спостерігається лексичних заміни; можна вказати лише на витіснення арабським словом تاج (букв. ‘корона’) грецизму ‘митра’ (для цього поняття функціонували обидва дублети в рукописах), а також на незначні фонетичні варіювання: أموفورن/ أموفوري ‘омофор’ у рукописах vs. أموفوريون у сучасному написанні.

5. Назви літургійного начиння (22 одиниці):

Грецизми (10)	تريكارى قنديل أنديمينسى	< Τρικήριο < Κανδήλι < Αντιμήνσιο	‘трикирій’ ‘лампада’ ‘антимінс’
Дублети (1)	بخور/ لادن		‘ладан’
Заміни (3)	أنديدارا ← بروتي قراية ← منضدة الإنجيل	< Αντίδορο < Αναλόγιο	‘антидор’ ‘аналой’
Без змін (18)	مبخرة شمعدان كأس		‘кадило’ ‘підсвічник’ ‘потир’

6. Терміни на позначення церковних посад (27 одиниць):

Грецизми (20)	إكليسيار شيس أكسرخس أرشمندريت	< Εκκλησιάρχης < Ἐξάρχος < Αρχιμανδρίτης	‘еклесіарх’ ‘екзарх’ ‘архімандрит’
Дублети (2)	أناغنسط / قارئ أرشيدياكون / رئيس الشماسة	< Αναγνώστης < Αρχιδιάκονος	‘анагност / читець’ ‘архідиякон’
Заміни (3)	أرشيبيسكوبس ← رئيس الكهنة بروطودياكوس ← أول الشماسة ماغس أيكونومس ← مدير عظيم	< Αρχιεπίσκοπος < Πρωτοδιάκονος < Μέγας οικονόμος	‘архієпископ’ ‘протодиякон’ ‘великий економ’
Без змін (17)	بطريك / بطرك أسقف	< Πατριάρχης < Επίσκοπος	‘патріарх’ ‘єпископ’

За результатами підрахунків можна побачити, що більшість лексичних варіантів османської епохи збігаються із сучасними варіантами. Співвідношення проаналізованих термінів можна підсумувати у вигляді таблиці:

Тематична група	Загальна кількість	Грецизми	Не зазнали змін
Церковні служби, їхні складові та молитви	30	24	13
Богослужбові книги, терміни гімнографії	39	38	27
Терміни, пов’язані з приміщенням храму	15	8	11
Священницькі ризи	12	8	11
Літургійне начиння	22	10	18
Церковні посади	27	20	17
Разом	145	108	97

Для 15 термінів із нашої вибірки досі функціонують арабський і грецький дублети – здебільшого це терміни гімнографії й богослужбових вказівок. 27 термінів з османських часів витіснено іншими аналогами – це передусім назви богослужінь та їхніх частин і поодинокі випадки з решти тематичних груп; більшість із витіснених термінів становлять грецизми, а також кілька архаїзмів семітського походження. Інколи можна спостерігати і зворотний процес – деякі нові грецизми надходять до арабо-християнського лексикону, наприклад термін *litūrgiā* (< Λειτουργία ‘літургія’), який відсутній у рукописі Павла Алеппського і джерелах османського періоду. У значенні ‘літургія’ традиційно використовується слово семітського походження *quddās*, а в неологізмі *litūrgiā* спостерігається розширення значення, і він використовується найчастіше для позначення богослужіння в цілому, а не асоціюється лише з основним видом церковної служби.

Формальна (морфологічна) адаптація грецизмів, які наявні або входили раніше до арабо-християнського лексикону, виявляється передусім у прийнятті арабської форми множини – як правильної із закінченням жіночого роду *-āt*, так і ламаної (в окремих випадках можливі обидві варіанти, якщо дозволяє структура слова):

Правильна множина	مطانية ← مطائيات صاكو ← صاكوات	< Μετάνοια < Σάκκος	‘земний поклін’ ‘саккос’
Ламана множина	قنّاديق ← قناديق أفشين ← أفاشين	< Κοντάκιο < Ευχή	‘кондак’ ‘молитва’
Обидві форми	إرموس ← إرموسات / أراميس	< Εἶρμος	‘ірмос’

З другого боку, низка грецизмів, які збереглися і до сьогодні, належать до морфологічно неадаптованої лексики, оскільки запозичені в готовій формі множини: البرويجياسمينا < Προηγιασμένα 'Напередосвячені Дари'; المارتيریکا < Μαρτυρικά (тропарі мученикам); المكارزمي < Μακαρισμοί 'блаженні' (Заповіді блаженства з тропарями)⁹. До сьогодні зустрічаються варіації між адаптованою формою з арабським закінченням множини і неадаптованою грецькою формою множини середнього роду: أفلوجيطاريات vs. أفلوجيطاريا < Ευλογητάρια 'благословенні' (вид тропарів Воскресінню)¹⁰; التبيكات vs. التبيكا < Τυτικά 'зображальні (псалми)'¹¹. Привертає увагу приклад запозичення грецького слова у формі родового відмінка (Διακαινησίμου) у словосполученні جمعۃ الدياكنيسيمو 'Великодній тиждень'; цей варіант, який наразі є архаїзмом¹², зустрічається в тексті Павла Алеппського та богослужбових текстах османської епохи.

Утворення дієслів від грецьких основ, як свідчить аналізована лексика, було непродуктивним – у сфері богослужбової термінології нами знайдено лише два випадки:

а) архаїзм *qandala* від лексеми κανδήλι 'лампада'. З тексту щоденника Павла Алеппського, у якому це дієслово зустрічається 8 разів, можна зробити висновок, що у слововжитку XVII ст. воно означало 'помазувати святим елеєм':

ثم وضعوا ايقونة القديس حسب ما امرهم سيدنا بطرك مع قنديل زيت حسب عادتنا، وتقدلوا البطاركة منه وقندلوا الملك والمكة

'Потім вони винесли ікону святого, за вказівкою нашого владика патріарха, разом із лампадою з олією, як прийнято у нас. Патріархи помазалися нею і помазали царя й царицю' [fol. 231v].

У цьому ж архаїчному значенні в рукописі Павла Алеппського зустрічаємо й іменник *qindil* (який наразі означає лише 'лампада'), коли йдеться про таїнство елеопомазання під час перебування автора у Волощині:

ويوم الاربعاء الكبيره عملوا للبيك قنديل اي مطران البلد مع رئيسا الدياره الخواص حسب عادتنا

'У Велику середу митрополит країни разом з ігуменами монастирів звершили для господаря [службу] елеопомазання за звичаєм' [fol. 56v];

б) дієслово *šarṭana* 'висвячувати (у священний сан)' (від χερτονώ з таким самим значенням), яке увійшло до арабо-християнського лексикону й міцно адаптувалося в ньому; наразі це дієслово, від якого утворені деривати за арабськими моделями (*šarṭana* / *šaraṭīniyya* 'висвячення; хіротонія'), функціонує паралельно з арабським еквівалентом *rasama* (масдар *risāma*). У творі Павла Алеппського термін грецького походження *šarṭana* зустрічається 17 разів у формі дієслова і 46 разів у формі масдара, тоді як дієслово *rasama* в церковному контексті використано лише 3 рази – у значенні хіротесії або призначення на посаду, наприклад:

وفي هذا اليوم رسم شماس أنغنسط لكاتبه الفقير

'У той день він висвятив убогого автора цих рядків в іподиякона-анагноста' [fol. 7v].

Проаналізовані грецизми у складі богослужбової термінології належать до адаптованих екзотизмів в арабській мові. Як правило, це безеквівалентна лексика, значна частина якої в інших мовах також передається через запозичення. На матеріалі арабських рукописів можна побачити, що у процесі її запозичення орієнтувалися на усну фонетичну норму, оскільки в багатьох випадках спостерігається відтворення типової риси новогрецької фонетики – одзвінчення глухого [т] після [н] і глухого [с] перед [м]: قنداق *qundāq* < конτάκιο 'кондак'; أجيازمس *'agiyāzms* < αγιασμός 'освячення води'. У рукописах зустрічаються також варіації, які вказують на те, що відтворювали як письмовий варіант через транслітерацію, так і усний варіант з уподібненням глухого приголосного дзвінкому: البرويجياسمانا *al-brūyigīyāsmānā* / البرويجيازمانا *al-brūyigīyāzmānā* < Προηγιασμένα 'Напередосвячені Дари'; أنتيفونا *'antifūnā* / أنديفونا *'andifūnā* < αντίφωνο 'антифон'.

Наразі можна спостерігати, що в разі наявності дублетів – грецизму-архаїзму та арабського еквівалента – у богослужбових текстах часто наводяться обидва варіанти через сполучник أو ‘або’ чи даються додаткові пояснення, наприклад:

إذا كانت صلاة الخمس خبزات المعروفة بالأغربية ‘Якщо служиться літія¹³, відома як *agribniyya*¹⁴...’ [Kitāb al-’Ifhūlūgī... 1955];

المزامير على كيريه اكرکصا (لفظة يونانية تعني «يا رب إليك صرخت») ‘Псалми на *Kīrīye* ‘*ikikrakṣā* (грецький вираз, що означає “Господи, я закликав до Тебе”)¹⁵.

Якщо в попередні століття грецизми являли собою регулярні засвоєні запозичення в арабо-християнському лексиконі (про це свідчить їхня наявність у богослужбових книгах, особливо у друкованих виданнях османської епохи), то в сучасних публікаціях Антіохійської церкви деякі з них наводяться у примітках або окремих списках з поясненнями як довідкова інформація. Очевидно, таким чином видавці (редактори, катехізатори та ін.) прагнуть до того, щоб подібна лексика як важлива частина візантійської спадщини не була забута арабомовними православними християнами.

Отже, можна зробити висновок, що основна частина арабомовної православної богослужбової лексики у вузькоспеціальному значенні сформувалася в період “мелькітського ренесансу”, вочевидь, завдяки перекладацьким та редакторським зусиллям митрополита Мелетія Карми. Порівняльний аналіз лексичних одиниць, представлених у рукописних джерелах та в сучасних текстах, свідчить, що певна кількість грецизмів перейшли до розряду архаїзмів і були витіснені арабськими відповідниками. Водночас, можна констатувати, що більшість богослужбових термінів османської епохи збігаються із сучасними варіантами.

¹ Крім вказаного значення, раніше термін *bā’ūt* означав також ‘хресна хода’, згідно зі щоденником Павла Алеппського (XVII ст.), у якому автор неодноразово пояснює грецизм *ليطانيا* (*λιτανεία*) з аналогічним значенням через слово *باعوث* або вживає останнє окремо, наприклад: *وخرجنا بعد القداص بباعوث* ‘Після літургії ми вийшли хресною ходою’ (fol. 214v) (тут і далі приклади наведено за паризьким рукописом *Arabe 6016*).

² У мусульманській традиції, на відміну від християнської, арабське дієслово *ba’ata* також має значення ‘воскрешати’.

³ Цей коранічний термін фігурує, зокрема, у назві Псалтиря XVII ст. із зібрання Інституту східних рукописів РАН (рукопис А 187), яка містить також і ісламську формулу після імені пророка Давида: *كتاب زبور داوود النبي عليه افضل السلام* ‘Книга псалмів Давида пророка – *мир йому!*’ [Факсимильное издание... 2005, fol. 1r].

⁴ Вважається, що термін *naṣārā* (букв.: ‘назарей’), який використовується в Корані 14 разів на позначення християн [Steenbrink 2016, 200], походить від юдео-християнської традиції, яка відкидала месіанство Христа. Звідти термін був сприйнятий мусульманською традицією, у якій він позначає християн загалом і християн Сходу зокрема [Ислам... 1991, 189]. Раніше цей термін використовувався і християнами – зокрема, у щоденнику архідиякона Павла Алеппського, за нашими підрахунками, він фігурує 34 рази. Водночас в арабо-християнському узусі спостерігається переважання терміна *masīhiyyūn* – у творі Павла Алеппського він зустрічається 111 разів. Приблизно з поч. XX ст. арабомовні християни використовують для самоідентифікації лише термін *masīhiyyūn* (відносний прикметник від *al-Masīh* ‘Христос’), сприймаючи варіант *naṣārā* як той, що має негативні конотації та принизливий відтінок.

⁵ Назва священного дня для мусульман дня тижня позначала також тиждень у цілому. Привертає увагу той факт, що у щоденнику Павла Алеппського в такому вжитку фігурує саме слово *ḡum’a*, тоді як сучасний аналог – слово *’usbū’* – фактично відсутній, наприклад: *ويوم الخميس من جمعة مرفع الجين* ‘У четвер Сирної седмиці’ (fol. 35v). У значенні ‘тиждень’ слово *ḡum’a* досі використовується в сирійському діалекті арабської мови.

⁶ Зазначимо, що в київському списку рукопису “Подорож патріарха Макарія Антіохійського” зазначену формулу після імені Адама свідомо додано пізнішим переписувачем там, де вона відсутня в оригіналі [Путешествие... 2015, 222].

⁷ Кількісні підрахунки на матеріалі твору Павла Алеппського здійснено за попередньою версією критичного видання, яке готується нами в межах спільного з Румунською академією наукового проекту.

⁸ Висловлюємо вдячність д-ру Шарбелю Нассіфу (Лейденський університет) за надання фотокопії цього рукопису, який зберігається в бібліотеці Ватопедського монастиря на Афоні.

⁹ Поряд із цим терміном наразі використовується арабський еквівалент *at-taṭwībāt*.

¹⁰ У сучасних виданнях зустрічається також калька арабською *at-tabrīkāt*.

¹¹ Наразі зустрічається також арабський еквівалент *ar-rusūm*.

¹² Сучасний еквівалент – ‘*usbū’ at-taḡdīdāt* (букв. ‘тиждень оновлень’).

¹³ Букв.: ‘служба п’яти хлібів’.

¹⁴ Термін *αγρουλνία*, який у слов’янській традиції відповідає поняттю ‘всенощне бдіння’, в арабо-християнських джерелах мав два значення: а) літія (з освяченням хлібів на всенощному бдінні); б) всенощне бдіння. В останньому значенні він зустрічається рідше; Павло Алеппський використовував для цього також термін *سهرانة* (букв. ‘бдіння’), який у сучасному слововжитку має форму *سهرانية*.

¹⁵ Приклад взято з тексту служби вечірні П’ятдесятниці на офіційній сторінці Антіохійського патріархату (<https://www.facebook.com/Antiochpatriarchate.org/posts/714004145369968/>).

ЛІТЕРАТУРА

Журавский А. В. *Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога*. Москва, 1990.

Ислам: энциклопедический словарь. Москва, 1991.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 301, № 23п, № 338п, № 339п, № 353п; Ф. 74, № 25.

Моисеева С. А. *Арабская мелькитская агиография IX–XI веков*. Москва, 2015.

Панченко К. А. *Арабы-христиане // Православная энциклопедия*. Т. 3. 2001.

Панченко К. А. *Евфимий II // Православная энциклопедия*. Т. 17. 2008.

Панченко К. А. **Ближневосточное православие под османским владычеством. Первые три столетия. 1516–1831**. Москва, 2012.

Панченко К. А. *Мелькитский ренессанс // Православная энциклопедия*. Т. 44. 2016.

Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / пер. с араб. Г. Муркоса. Москва, 2005.

“Путешествие патриарха Антиохийского Макария”. Киевский список рукописи Павла Алеппского / издание, перевод, комментарии, предисловие Ю. И. Петровой; под ред. В. С. Рыбалкина. Киев, 2015.

Семитские языки и народы Теодора Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием академика П. К. Коковцова) // **Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом восточных языков**. Вып. 5. Москва, 1903.

Факсимильное издание рукописи A 187 (Арабская петербургская лицевая Псалтырь) из собрания Института востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал) / Подг. Вал. В. Полосин, Н. И. Сериков, С. А. Французов; под общ. ред. Н. И. Серикова. Санкт-Петербург – Воронеж, 2005.

Balamand Monastery. Manuscript *Balamand 181*.

Bibliothèque Nationale de France. Manuscript *Arabe 6016*.

Dalīl al-kursiyy al-’Anṭākiyy. Dimašq, 2018.

Dik Iḡnāṭiyyūs. Aš-šarq al-masīḥiyy. Bayrūt, 1973.

Ἱερά μονή Βατοπαιδίου. Χειρόγραφον 1049.

Kitāb al-’Iḡhūlūḡī al-kabīr. Bayrūt, 1955.

Kitāb al-’Ūrūlūḡiyyūn ’ayy aṣ-ṣalawāt al-mafrūḡa ma’a bāqī aṭ-ṭuqūs al-marsūma ‘alā madār as-sana. Būḡārist, 1702.

Kitāb as-Sawā’ī al-kabīr. Al-Quds, 1940.

Nassif Charbel. La révision liturgique du métropolitain melkite d'Alep Malâtyûs Karma et les réformes liturgiques dans les pays d'Europe de l'Est au XVII^e siècle // **Europe in Arabic Sources: "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch"**. Proceedings of the International Conference "In the Eyes of the Orient: Europe in Arabic Sources" (Kyiv, 22–23 September 2015) / Ed. by Y. Petrova and I. Feodorov. Kyiv, 2016.

Noble S., Treiger A. Introduction // **The Orthodox Church in the Arab World, 700–1700: an Anthology of Sources** / Ed. by S. Noble and A. Treiger, foreword by Metropolitan Ephrem (Kyriakos). Illinois, 2014.

Retsö Jan. Aramaic/ Syriac Loanwords // **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics** / Ed. by K. Versteegh. Vol. 1. Leiden – Boston, 2006.

Steenbrink Karel. Muslims and the Christian Other: Nasara in Qur'anic Readings // **Mission is a Must. Intercultural Theology and the Mission of the Church**. Series: Church and Theology in Context. Vol. 40. 2016.

Versteegh Kees. **The Arabic Language**. New York, 1997.

REFERENCES

Zhuravskiy A. V. (1990), *Khristianstvo i islam: sotsiokul'turnye problemy dialoga*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Islam: entsiklopedicheskiy slovar' (1991), Nauka, Moscow. (In Russian).

Institut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund 301, Files 23p, 338p, 339p, 353p; Fund 74, File 25.

Moiseeva S. A. (2015), *Arabskaya mel'kitskaya agiografiya IX–XI vekov*, Izdatel'stvo PSTGU, Moscow. (In Russian).

Panchenko K. A. (2001), "Araby-khristiane", *Pravoslavnaya entsiklopediya*, Vol. 3, pp. 152–155. (In Russian).

Panchenko K. A. (2008), "Evfimiy II", *Pravoslavnaya entsiklopediya*, Vol. 17, pp. 425–427. (In Russian).

Panchenko K. A. (2012), *Blichnevostochnoye pravoslaviye pod osmanskim vladychestvom. Pervye tri stoletiya. 1516–1831*, Indrik, Moscow. (In Russian).

Panchenko K. A. (2016), "Mel'kitskiy renessans", *Pravoslavnaya entsiklopediya*, Vol. 44, pp. 656–659. (In Russian).

Puteshestvie Antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoye yego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim (2005), Transl. by Murkos G., Obshchestvo sokhraneniya literaturnogo naslediya, Moscow. (In Russian).

"*Puteshestvie patriarkha Antiohiyskogo Makariya*". *Kievskiy spisok rukopisi Pavla Aleppskogo* (2015), Petrova Yu. I. (Ed.), A. Yu. Krymskiy Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. (In Russian, in Arabic).

"Semitskiye yazyki i narody Teodora Neldeke v obrabotke A. Krymskogo (s uchastiem akademika P. K. Kokovtsova)" (1903), in *Trudy po vostokovedeniyu, izdavayemye Lazarevskim institutom vostoknykh yazykov*, Vol. 5, Moscow, pp. 1–164. (In Russian).

Faksimil'noe izdanie rukopisi A 187 (Arabskaya peterburgskaya litsevaya Psaltyr') iz sobraniya Instituta vostokovedeniya RAN (*Sankt-Peterburgskiy filial*) (2005), Serikov N. I. (Ed.), Kvarta, St. Petersburg and Voronezh. (In Russian, in Arabic).

Balamand Monastery, Manuscript *Balamand 181*.

Bibliothèque Nationale de France, Manuscript *Arabe 6016*.

Dalīl al-kursiyy al-'Anṭākiyy (2018), Greek Orthodox Patriarchate of Antioch and All the East, Damascus. (In Arabic).

Dīk Ignāṭiyyūs (1973), *Aṣ-ṣarq al-masīḥiyy*, Al-maktaba al-Būlusiyya, Beirut. (In Arabic).

Ierá moní Vatopaidiōy [The Holy and Great Monastery of Vatopedi], Cheirógrafon 1049.

Kitāb al-'Iḥḥūlūḡī al-kabīr (1955), Maṭba'at Qalfāt, Beirut. (In Arabic).

Kitāb al-'Ūrūlūḡiyyūn 'ayy aṣ-ṣalawāt al-mafrūda ma'a bāqī aṭ-tuqūs al-marsūma 'alā madār as-sana (1702), Bucharest. (In Arabic).

Kitāb as-Sawā'ī al-kabīr (1940), Maṭba'at Bayt al-Maqdis, Jerusalem. (In Arabic).

Nassif Charbel (2016), "La révision liturgique du métropolitain melkite d'Alep Malâtyûs Karma et les réformes liturgiques dans les pays d'Europe de l'Est au XVII^e siècle", in *Europe in Arabic*

Sources: "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch". *Proceedings of the International Conference "In the Eyes of the Orient: Europe in Arabic Sources"* (Kyiv, 22–23 September 2015), Petrova Y. and Feodorov I. (Eds.), A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, pp. 117–134.

Noble S. and Treiger A. (2014), "Introduction", in *The Orthodox Church in the Arab World, 700–1700: an Anthology of Sources*, Noble S. and Treiger A. (Eds.), Northern Illinois University Press, Illinois, pp. 3–39.

Retsö Jan (2006), "Aramaic / Syriac Loanwords", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Versteegh K. (Ed.), Vol. 1, Brill, Leiden and Boston, pp. 178–182.

Steenbrink Karel (2016), "Muslims and the Christian Other: Nasara in Qur'anic Readings", in *Mission is a Must. Intercultural Theology and the Mission of the Church*. Series: Church and Theology in Context, Vol. 40, Brill, Leiden, pp. 200–222.

Versteegh Kees (1997), *The Arabic Language*, Columbia University Press, New York.

Ю. І. Петрова

Християнська богослужбова термінологія в арабській мові: становлення та функціонування

У статті розглядається процес становлення шару християнської (зокрема православної) богослужбової термінології в лексичній структурі арабської літературної мови. Історія оригінальної арабомовної літератури бере початок з VIII ст. З одного боку, арабо-християнський лексикон зазнав значного впливу з боку арамейської мови завдяки ситуації білінгвізму, яка існувала протягом багатьох століть, з другого – у термінологічній системі кожної з близькосхідних християнських традицій відображені певні відмінності, пов'язані з релігійними реаліями, культурою і мовною історією регіону.

Арабо-православний лексикон формувався під міцним впливом візантійської традиції. Як свідчить матеріал рукописів XVII–XVIII ст., на той час більшість церковних термінів являли собою грецькі запозичення і належали до загальноновживаної в межах арабо-православної (мелькітської) спільноти лексики.

У публікації проаналізовано співвідношення термінів православної богослужбової традиції кількох тематичних груп, наявних у рукописах зазначеного періоду, та їхніх аналогів у сучасних виданнях Антіохійської та Єрусалимської церков. У межах представленої вибірки виявлено кількість грецизмів, грецьких та арабських дублетів, а також сучасних лексичних одиниць, які зазнали змін порівняно з їхніми аналогами в рукописних джерелах або залишилися незмінними. Порівняльний аналіз свідчить, що певна кількість грецизмів перейшли до розряду архаїзмів і були витіснені арабськими еквівалентами. Водночас можна констатувати, що більшість термінів османської епохи збігаються з уживаними наразі варіантами. Можна зробити висновок, що основа арабомовної богослужбової православної термінології склалася в XVII ст. в період "мелькітського ренесансу" завдяки перекладацькій і редакторській діяльності Алеппського митрополита Мелетія Карми та його послідовників.

Ключові слова: араби-християни, мелькіти, мелькітський ренесанс, християнська лексика, богослужбова термінологія, грецизми

Ю. И. Петрова

Христианская богослужбная терминология в арабском языке: становление и функционирование

В статье рассматривается процесс становления пласта христианской (в частности православной) богослужбной терминологии в лексической структуре арабского литературного языка. История оригинальной арабоязычной литературы восходит к VIII в. С одной стороны, арабо-христианский лексикон испытал значительное влияние со стороны арамейского языка благодаря ситуации билингвизма, которая существовала в течение многих веков, с другой – в терминологической системе каждой из ближневосточных христианских традиций отражены определенные различия, связанные с религиозными реалиями, культурой и языковой историей региона.

Арабо-православный лексикон формировался под мощным влиянием византийской традиции. Как показывает материал рукописей XVII–XVIII вв., в то время большинство церковных терминов представляли собой греческие заимствования и принадлежали к общепотребительной в пределах арабо-православной (мелькитской) общины лексики.

В публікації проаналізовано співвідношення термінів православної богослужбової традиції декількох тематических груп, існуючих в рукописах вказаного періоду, і їх аналогів в сучасних виданнях Антіохійської і Єрусалимської церкви. В межах представленої вибірки виявлено кількість грецизмів, грецьких і арабських дублетів, а також сучасних лексических одиниць, претерпевших зміни по порівнянню з їх аналогами в рукописних джерелах або залишених без змін. Порівняльний аналіз показує, що певне кількість грецизмів перейшли в ранг архаїзмів і були витіснені арабськими еквівалентами. В те саме час можна констатувати, що більшість термінів османської епохи збігаються з нині функціонуючими варіантами. Можна зробити висновок, що основа арабськомовної богослужбової православної термінології склалася в XVII в. в період “мелькітського ренесансу” завдяки перекладацької і редакційної діяльності Алеппського митрополита Мелетія Карми і його послідовців.

Ключевые слова: арабы-христиане, мелькиты, мелькитский ренессанс, христианская лексика, богослужбная терминология, грецизмы

Стаття надійшла до редакції 15.07.2019